

IBROHIM HAQQUL,
filologiya fanlari doktori, professor

MA'NAVIY VALODAT VA O'ZLIK KAMOLI

Odam bo'lish o'zlikni anglash ekan...

Mirzo Bedil

Annotatsiya: Maqolada komillik sir-asrorini ochib beradigan va maxsus tadqiq qilishni talab qiladigan ikkinchi ma'naviy tug'ilish haqida bahs yuritilgan. Va unda ulug' shoirning she'rlaridan olingan misollar tahlil qilingan. Bu mavzu Navoiy she'riyatiga yangicha qarashni joriy etishga ham yaqindan yordam beradi.

Kalit so'zlar: valodat, o'zlik, menlik, nafs, ruh, irfon, tasavvuf, tariqat, so'fiy, ramz.

Annotatsiya: В статье ведётся дискуссия о раскрытии тайны совершенства и требующего специального исследования о втором духовном рождении. В ней проанализированы примеры, взятые из стихов великого поэта. Эта тема поможет ближайшему внедрению нового взгляда на поэзию Навои.

Ключевые слова: рождение, своё “я”, моё, плотское желание, дух, мистика, суфизм, путь духовного совершенства, аскет, символ.

Ma'lumki, Sharq mumtoz adabiyoti Sharq xalqlarining dunyoqarashi, og'zaki ijodi, dini, madaniyati, ma'naviy ehtiyojlari va badiiy zavqiga asoslangan. G'arb dunyosiga uni o'qib o'rganishga qiziqishning kengayishi, hech shubhasizki, uning foydasiga xizmat qilgan. Ilmiy tadqiq va talqinda bu adabiyotning tub mohiyati, psixologik tamoyili, ramziy-majoziy tarkibini to'g'ri anglamaslik esa unga ziyon yetkazgan. Sovet davri rus adabiyotshunosligi ta'sirida shakllangan o'zbek adabiyotshunosligi bunga qarshi turib, o'z nuqtayi nazarini ilgari surish erkiga ham, layoqatiga ham ega bo'lmagan. Natijada o'zbek adabiyotshunoslari o'rgangan mavzu va masalalar, asosan, xorijdan o'zlashtirilgan yoki nusxa ko'chirilgan. Buning boshqa yo'li ham bo'lmagan. Chunki sinfiylik, partiyaviylik, g'oyaviylik hamma amal qilishi shart va zarur bo'lgan qonun-qoida o'laroq belgilangan chiziqdan chiqmaslikni to'la ta'minlagan.

Sharq klassik adabiyotida olam va odamga muhabbat Alloh va uning suyukli rasuli Muhammad alayhissalomga ishqdan boshlanadi. Inson o'zini bilishi va o'zligini namoyon aylashi uchun, eng avvalo, ilohiy ishq sir-asrorini bilishi va o'zlashtirishi zarur. Aks holda, u hayotning ulkan va boqiy haqiqatlari qatori ishq-muhabbatda ham adashadi. Umrini o'tkinchi hirs-u havas va mayllardan muhofaza qilolmay xatolar girdobiga tushadi. Alloh, din va shariatga qarshi murossasiz hujum boshlagan dahriylik aqidasi g'alabasidan keyin adabiyotshunoslikda ham xalq va Xoliq, payg'ambar va ummat, tiriklik va oxirat masalalaridan so'zlash ta'qiqlangandi. Sho'ro hokimiyati siyosati va kommunistik partiya ko'rsatmalariga maqbul fikr-mulohazalarni bayon etish esa misli ko'rilmagan yolg'on va uydirmalarni joriy qilish edi. Shunday qilib, diniy adabiyot bilan bir qatorda qariyb yetmish yil mobaynida adabiyotdagi diniy-axloqiy mavzularni tekshirish ta'qiqlab kelindi. Qur'oni karim va nubuvvat ta'limoti zaminida rivojlalib kelgan adabiyot namunalarini asriy o'zani-dan ajratib uning tabiati va tarixiga butunlay yod bir mafkuraga muvofiq ravishda tadqiq va talqin qilishning samarasi qanday bo'lgan? Afsuski, bu savolga hanuzgacha ochiq va aniq javob berilgani yo'q. Mumtoz shoirlarimizdan hech biri sinfiylik yoki g'oyaviylik tushunchalarini xayolga ham keltirgan emas. Ammo ularning hayoti va ijodiyotiga doir tadqiqotlar bilan tanishilsa, sinfiylik aqidasi har biri o'zicha oldindan payqab qalam tebratganday taassurot uyg'onadi. Markazida Alloh va Payg'ambar turgan adabiyotda inson va insoniyatga tegishli, deyarli, barcha g'oya yoki masalalar bevosita yo bilvosita tarzda ana shu zotlar bilan aloqadorlikda hal etiladiki, buning tafakkur, ta'lim-tarbiyaga ta'siri ham o'zgacha bo'ladi. Mumtoz asarlarni o'qishdan tug'iladigan ma'rufiy rag'bat va irfoniy zavq nima uchun vaqt o'tgan

sayin susayib so'nib borgan? Chunki ularning zahirida yashiringan mohiyat bilan, olimlar tomonidan ilgari surilgan mazmun bir-biridan keskin farqlangan. Adabiy matndagi tuyg'u, kayfiyat, holat, ruh ohangi qayta jonlantirilmasa, she'rxonni na sharh, na talqin chuqur qiziqitirmaydi. Sarbon tuyg'u, bosh maqsaddan yiroqlashtiruvchi tahlillarining-ku foydasi ham bo'lmaydi.

Insonni o'ziga tanitish, o'zlik dunyosini obrazli shakllarda suvratlantirish badiiy ijodning birinchi vazifalaridandir. Zero, "men" uning mavjudligini ta'minlaydi. "Men" shaxsning o'zgalarga o'xshamaydigan xususiyatlarini aks ettiradi. Unda bandaning kuchli va kuchsiz, xususiy va umumiy tomonlari ochiladi.

Sharq madaniyati va ma'rifati tarixida "O'z", "O'zlik", "Men", "Menlik" tavsifi ikkiga ajratilgan. Birinchisi, bashariy, ikkinchisi, ma'naviy menlik. Bashariy menlik insonning tabiiy, ya'ni tug'ma xususiyatlari, nafsoniy mayllari asosida shakllangani bois tasavvuf va malomat ahli uni tubdan isloh qilish, hayvoniy, shaytoniy hirlardan forig', sayqallangan bir "men"ni shakllantirish g'oyasini ilgari surishgan. Va bunga ma'naviy – ikkinchi tug'ilish deyilgan. Bu tug'ilish asosan sayri suluk jarayonida komil bir pir yoki murshidning ta'lim-tarbiyasi orqali yuzaga kelgan. Yunus Emroning "Bir men bordir menda, mendan ichkari", degan e'tirofi ana shu menga tegishlidir. Tasavvuf va tariqatda nafsni tanish, nafsqa qarshi murosasiz kurashish tajribasi insonning o'zi, ichki tasavvurlari haqida-gi fikrlarini o'zgartirib yuborgan.

"Inson o'zining ichki olamini bilishdan, – deydi turk faylasufi Nuriddin To'pchi, – mohiyatan o'zi bilan yuzlashishdan qo'rqadi. Shuning uchun u hayotining bir bosqichida oldingilariga o'xshamaydigan bir tarzda o'zidan qochadi" [1, 75]

Vaholanki, inson o'zining kimligini bilish, menligini to'g'ri mushohada etmog'i uchun qo'rqish, chekinish, ikkilanish tuyg'ularidan g'olib kelishga urinmog'i kerak.

Mashhur psixolog G.Gurjiyevga ko'ra: "Inson o'zini qachon anglay boshlasa, u o'zida o'zi qo'rqadigan dahshatlarni ko'radi... Odam shunday qo'rqish holiga yetmas ekan, o'zi haqida hech niman bilmaydi" [2, 180]. So'fiy, darvesh, tariqatchilar esa inson botinidagi salbiy quvvat va noqisliklarni murosasizlik bilan o'rganib, ma'naviy valodat – yangi ma'naviy menlik ta'limotini yaratganlar. Ularning ishonchi bo'yicha, Iso alayhissalom "Ikki karra tug'ilmagan malakut (poklik, erkinlik, ilohiylik) samosiga yuksalolmaydi", – degan ekan. Shu fikrga tayanib so'fiy va mutasavviflar ikki valodat, ya'ni insonning jismoniy va ma'naviy tug'ilishidan so'z yuritishgan. Bu tug'ilish va ulg'ayishga esa badanni bilish (Navoiy buni "O'z vujudingga

tafakkur aylagil", – deya urg'ulagan), nafsni tanish, axloqni quvvatlantirish, qalb va ruhni soflashtirish bilan erishilgan.

Vujud, nafs, axloq, qalb va ruh ilmi o'zlikni tanish, odamiylik mohiyatini keng kashf aylashga ravnaq berganidek, tasavvuf va tasavvuf adabiyotining rivojini ham ta'minlagan. Adabiyot, ayniqsa, nafsshunoslikdan yiroqlashib, ruhoniyyat olamiga qiziqishi susaygandan keyin XX asrga kelib, odamshunoslikning badiiy ijoddagi nufuzi va ta'siri keskin pasaygan. Nafs nima, ruh va go'zallik nimaligini farqlashga zaruriyat aytarli qolmagan. Navoiy yangi "menlik" tushunchasini ko'pincha uchta so'zda hal qiladi. Bular: nafs, o'zlik va fano. Bashariy "menlik" talablariga chek qo'yishni shoir bitta ruboiyda ham talqin qilib bergan.

*Nafs amrida har nechaki tolping'aysen,
Ko'p garchi butunluq tilasang sing'aysen,
Kom istayu necha elg'a yoling'aysen,
Nafsingg'a xilof aylakim ting'aysen.*

Inson butunlik tilashi, o'zini butun shaxs qiyofasida ko'rishi mumkin. Lekin xotiri nafs va xotiri shayton gumashtasi bo'lar ekan, u sinish, tama' va hirs tegirmonida ezilishdan o'zini qutqarolmaydi. Mashhur arab tasavvufshunosi A.A.Afifiy yozadi: "Ihvoni safo" tashkilotining namoyandalariga ko'ra, "men" va "sen" deb ifodalanadigan narsa har birimizning nafs deb ataganimiz mavjudlikdir. Xoh amaliy, xoh nazariy bo'lsin, nafsning mavjudligiga ma'rifatdan boshqa dalil yo'qdir" [3, 359]. Tariqatga mansub orif zotlar esa "men"ning "sen"dan ajralishini, ajralganda ham olamshumul ma'no kasb etishini asoslab berishgan. Darvoqe, menlikni bilish, uni o'zgartirish uchun nega, asosan, ma'rifatga suyaniladi. Chunki ma'rifat – qalb mushohadasi va zavqidan tug'iladigan botiniy ilmdir. Ma'rifatda ko'ngilning ruhoniyy kuch – quvvati, pokizaligi va imtiyozlari aksini topgan.

Ilk so'fiylarda fano so'zi menlik shuurni tark aylash va "men"ning ayrim sifati hamda xususiyatlariga barham berish mazmunida ishlatilgan. Keyinchalik esa nafsdan fone bo'lish, Alloh visoliga vosil bo'lishning asosiy sharti sanalgan. Qit'alari-dan birida Navoiy yozadi.

*Kimki o'zluk imoratin buzdi,
Bo'ldi naqdi fano muzdi.
Ul imoratni buzmayin solik,
Bo'la olmas bu naqdg'a molik.*

"O'zluk imoratin" buzub, naqdi fanoni qo'lga kiritish bashariy sifatlardan forig' qudratli yangi bir ma'naviy "men"ga sohib bo'lishdir. "O'zluk imorati", albatta, nafs. Undan qutulish iztirobi tasavvuf adabiyotidagi asosiy iztirobdir. Mashhur sharqshunos R.Nikolsonning yozishicha, "so'fiy shoir nafsingdan xalos bo'lmoq uchun sharob ich, deganda ilohiy tomosha og'ushida

moddiy borlig'ingni tark qil, deyishni istagan" [4, 29]. Tasavvuf va tasavvuf adabiyotining, deyarli, barcha vakillarining nuqtayi nazarida bashariy "men" va menlikning o'rni, maqomi past, ikkinchisi – ma'naviy "men"niki juda yuqori hisoblangan. Chunki dastlabkisi bashariy, ya'ni jismoniy, moddiy, zohiriy, hissiy, hayvoniy va nafsoniy o'zlikdir. Ikkinchisi esa ma'naviy, ruhoni, g'aybiy, malakiy sifatlarni o'zida mujassamlashtirgan. Tasavvuf shu ikki "men"dan ustunlikka erishganini namuna va ibrat etib ko'rsatgan. Va solik neki axtarsa, fano-dan topishiga vakolat bergan. Fano, aslida, yo'qni bor, borni esa yo'q, deb bilishdir. Mavjudlik, ya'ni dunyo adam – yo'qlikdan yaralgan va yana yo'qlikka qaytajak. Shuning uchun inson, eng avvalo, erishishida yo'qotish, yo'qotishda erishuv borligini anglashi zarur. Ana shunda u nimagadir bog'lanib, ma'nan to'xtab qolmaganidek, xom va o'tkinchi maqsad, nafsoniy manfaat va iddaolar tuzog'iga tushib, umrini g'aflatda o'tkazmaydi. "Boyazid Bistomiyni oliy maqsadi, – deydi Sulaymon Ulutog', – bir "men" va "menlik"dan kechib, ta'sir, manfaat, tahlikaga berilmaydigan mutlaqo erkin bir o'zlikni yaratishdir" [5, 153]. Xullas, eran, faqir va darveshlar hur, faol, mustaqil "men"ni kamolga yetkazishga shunchalik diqqat qilishganki, ular nafs ta'siridan xalos bo'lmaguncha, so'zlash yoki yozishdan ko'ra, sukut saqlashni afzal bilib, bunga qat'iy rioya qilishgan. Ularning fikr-qarashlari bo'yicha, "So'z aqlni sarxush qiluvchi sharobga o'xshaydi. Bu sharobni ichishga muhtalo bo'lgan kimsa hech qachon undan voz kech olmaydi. So'zning ofati tasavvuf ahliga ayon bo'lganligi bois chindan zaruriyat sezilmaguncha, ular hech gapirmaydilar. Va so'zning avvaliga ham, oxiriga ham, nihoyatda, diqqat bilan qaraydilar"[6, 28]. So'zga, fikrga bunday daqiq munosabat bugun ertakka o'xshaydi. Iste'dodning birinchi belgisi so'zni teran his qilish, ma'nida unga yangi hayot bag'ishlashdir. Nafsigatobe shoir, adib, olim hech vaqt bunday ishni amalga oshiro olmaydi.

So'fiy va mutasavviflar dunyoqarashining yana bir jihatiga to'xtalish zarrurga o'xshaydi.

Odam qavmi necha asrlar davomida yaxshilik, ezgulik, himmat, mehr-muhabbat, fidoyilik to'g'risida gapirib boshqalarni shu xislat va fazilatlarni egallashga chorlagan, lekin vaqt o'tgan sayin so'z bilan amal, maqsad bilan ish orasida uzilish ortib borgan. Yolg'on, aldov, riyo, safsata jabrini tortgan kishilarning so'z va gapdan hafsalasi pir bo'lgan. Shunda ahli tasavvuf targ'ib yo tashviq yo'li bilan yaxshilik va xayrni ko'paytirish uchun emas, balki qalb va xotirni dunyoviy qayg'u, moddiy hirs-lardan tozalab, axloqlarini tarbiyalash, ko'ngildan g'aflatni quvish uchun qat'iyat va aziyat chekishgan. [7, 198]

Navoiy olam ahli deganda molparast, dunyos-evar, vaziyat va sharoitga qarab qiyofasini o'zgartirishdan toliqmaydigan kazzob, yulg'ich va ashaddiy tovlamachi kimsalarni ham nazarda tutib, hamisha ulardan chetlashishni targ'ib-u tashviq qilgan. Ulug' mutafakkir shoir bir g'azalida:

*Fard bo'lkim ul kishi dunyoda bo'lmish ahli tark,
Kim fano yo'lida tarki ahli dunyo aylamish, –
desa, boshqa birida:
Ey Navoiy, qilsang erdi ofiyat kunjin vatan,
Muncha munlug' joningg'a ozor bo'lg'aymu edi, –
deydi.*

Bugungi ahli dunyo, ahli davlat, ahli g'aflat oldingilariga qaraganda o'zgarib, boshqacha bo'lib qolganmi? Mana bu orzuga e'tibor bering:

*Muhandise topayu egnima qanot yasatay,
Uchub havosida qushlar aro o'zumni qotay.*

Kimda-kim bu tuyg'u moziyda qolib ketgan, bunday firor – qochish hech kimni ilhomlantirmaydi desa, demak, bashariy menligidan qutulish uchun shoir qanchalik ranj va iztirob chekkanini xayoliga ham yaqinlatolmaydi.

Javonmardlik, so'fiylik, rindlik, malomatiylik maslagi Sharq xalqlarining o'zini tanish va yangi ruhoni "men"ni yaratish orzusini ro'yobga chiqarishda zo'r ta'sir o'tkazgan. Ammo ushbu ta'limotlarni birlashtirgan ruhiy qudrat va imkoniyat fano va fanovashlik holi edi. Buni har jihatdan xolis o'rganmay, bilmay mumtoz shoirlarning, xususan, Alisher Navoiyning "men" va "menlik" tushunchasini haqqoniy yoritib bermasligi aniq.

Bundan-da foydalisi esa fano suvrati odam, siyrati hayvon, zohiran farishta, botinan shayton, ko'rinishda do'st, pinhona ashaddiy g'anim kimsalarning asl qiyofasini tanish va xayolga ham kelmas makr-u xiylalariga aldanmaslikka yaqindan yordam beradi.

Pokistonning buyuk mutafakkir shoiri Muhammad Iqbol "Dunyo foni, "men" boqiy. Menlikdan o'zga hech nimaning baqosi yo'q. Menlik haqiqatiga yetishtirmoq uchun siyratingga yashirin..." deydi. Shu ma'noda ham Navoiy ijodiyotini o'qib-o'rganish ilhombaxsh, qaytarilmas darsxonadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. To'pchi N. Mavjudlik. Istanbul: 2011, – B. 75.
2. Gurjev G. Vestnik gryadushogo dobr. Peterburg: 1993, – S. 180.
3. Afifiy A. Islom tushunchasiga doir maqolalar. – B. 359.
4. Islom so'fiylari. – B. 28.
5. Ulutog' U. Boyazid Bistomiy. – B. 153.
6. Hujviriy. Kashful-mahjub. – B.503.
7. Qushayriy A. Risolai Qushuayriy. – B. 198.